

Durka J. (2015). *Edmund Ferdynand Radziwiłł (1906-1971) – arystokrata, działacz, oficer Armii Krajowej*. W: A. Morawińska (red.). *Nieborów i Arkadia – 70 lat Muzeum. Księga pamiątkowa*. Nieborów: Muzeum w Nieborowie i Arkadii, s. 70-83.

Jarosław Durka

Edmund Ferdynand Radziwiłł (1906–1971) – arystokrata, działacz, oficer Armii Krajowej

Księżę Edmund Ferdynand Radziwiłł urodził się 24 września 1906 roku w Berlinie i był najstarszym dzieckiem Janusza Franciszka Radziwiłła (1880–1967) i Anny z Lubomirskich (1882–1947), którzy nie kryli radości z przybycia na świat pierworodnego syna. Zwłaszcza że poród był dla Anny bardzo ciężki, trwał 37 godzin i omal nie zakończył się tragedią, kobieta opadła z sił, a dziecko urodziło się po operacyjnej interwencji lekarza omdlałe, ale na szczęście zdrowe. Jak relacjonował Janusz Radziwiłł, już następnego dnia było widać, że zarówno matka, jak i synek wracali do sił. Szczęśliwi rodzice nadali mu także inne imiona: Michał, Józef Labre, Stanisław Kostka, Alojzy¹. Antenatem tej linii Radziwiłłów, tzw. berlińskiej, z której wywodził się Edmund, był Antoni Henryk Radziwiłł (1775–1833) ożeniony z Luizą Hohenzollern, namiestnik Wielkiego Księstwa Poznańskiego². Dziadek Edmunda, ks. Ferdynand Radziwiłł, był posłem, długoletnim prezesem Koła Polskiego w berlińskim parlamencie, marszałkiem seniorem w Sejmie Ustawodawczym w II Rzeczypospolitej, ordynatem przygodzickim i ołyckim³. Ojciec, ks. Janusz Radziwiłł, był wybitnym politykiem Stronnictwa Prawicy Narodowej, w 1918 roku dyrektorem Departamentu Stanu w rządzie Rady Regencyjnej, a później posłem i senatorem w II Rzeczypospolitej (startował z list Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem), ordynatem ołyckim. Zarówno dziadek, jak i ojciec jako ludzie głęboko religijni byli bardzo

¹ Archiwum Państwowe w Kielcach, zespół Archiwum Radziwiłłów, sygn. 38, nr 24, List Janusza Radziwiłła do Pelagii z Sapiechów Radziwiłłowej (matki) z 25 września 1906 roku.

² Zob. np. A. Galos, A. Nowak–Romanowicz, *Radziwiłł Antoni Henryk*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, Wrocław i in. 1987, red. E. Rostworowski, s. 157; S. Mackiewicz, *Dom Radziwiłłów*, Warszawa 1990, s.169; Z. Jachimecki, W. Poźniak, *Antoni Radziwiłł i jego muzyka do Fausta*, Kraków 1957, s. 8 i n.; J. Durka, *Antoni Henryk Radziwiłł (1775–1833) – szkic do portretu arystokraty, namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, w: *Górny Śląsk i Wielkopolska w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Wybrane aspekty z dziejów polityki i edukacji*, red. J. Durka, Poznań 2012, s. 11–30.

³ A. Galos, *Radziwiłł Ferdynand Fryderyk*, w: *Polski słownik biograficzny*, op. cit., s. 181–183.

zaangażowani w działalność Związku Polskich Kawalerów Maltańskich⁴. Młodsze rodzeństwo Edmunda to: Krystyna (15 XI 1908 – 13 VIII 2003)⁵, Ferdynand (27 III 1911 – 9 III 1929) i Stanisław Albrecht (21 VII 1914 – 27 VI 1976)⁶.

Wychowanie Edmunda w jego najmłodszych latach wiązało się z częstymi podróżami do rodzinnych majątków w Szpanowie, Ołyce i Nieborowie⁷. Pierwsze nauki rozpoczął w Nieborowie. Kiedy wybuchła I wojna światowa, razem z rodzicami i rodzeństwem znajdował się w Ołyce i jako nastolatek przebył z nimi zawieruchę rewolucyjną w Rosji 1917 roku. Bezpiecznie poczuli się dopiero w styczniu 1918 roku po ucieczce do Sztokholmu, a następnie do Warszawy i Nieborowa. Po zakończeniu wojny niemal całkowitą kontrolę nad sferą wychowawczo-edukacyjną księstwo Radziwiłłowie powierzyli Wacławowi Iwanowskiemu⁸, z którym kontakt nawiązano jeszcze przed 1914 rokiem, a po wojnie ściągnięto do Nieborowa. W styczniu 1919 roku Anna Radziwiłłowa pisała do niego: „w każdym razie ja w dalszym ciągu liczę na obietnicę Pana, wychowania mi syna na bardzo porządnego człowieka i mam nadzieję, że już długo nie każe nam Pan na Siebie czekać”⁹.

W konsekwencji Wacław Iwanowski stał się również wychowawcą i nauczycielem wszystkich synów w tej rodzinie¹⁰. W celu zapewnienia jak najlepszej opieki, z inicjatywy Anny Radziwiłłowej, w 1923 roku zorganizowano szkołę dla synów arystokracji.

⁴ Nt. Janusza Franciszka Radziwiłła szerzej m.in. w: J. Durka, *Janusz Radziwiłł 1880–1967. Biografia polityczna*, Warszawa 2011; idem, *Wynagrodzenia pracowników w majątku ziemskim Nieborów Janusza Radziwiłła w latach 30. XX wieku*, w: *Praca i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. W. Mędrzecki, C. Leszczyńska, Warszawa 2014, s. 87–104. Pierwsze informacje o Edmundzie Radziwiłłowie pojawiły się już w almanachu wydanym dwa lata po jego urodzeniu: J. Dunin-Borkowski, *Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich*, Lwów 1908, s. 30.

⁵ Zob. J. Durka, *Codziennosc arystokraty w Polsce Ludowej w świetle korespondencji z lat 1947–1966 Janusza Radziwiłła z córką Krystyną Potocką*, w: *Komunikowanie się Polaków w latach 1944–1989*, red. K. Stępnik, M. Rajewski, Lublin 2011, s. 137–154.

⁶ Zob. M. Paszkiewicz, *Radziwiłł Stanisław Albrecht*, w: *Polski słownik biograficzny*, op. cit., s. 372–373; S. Górzyński, J. Grała, W. Piwkowski, V. Urbaniak, T. Zielińska, *Radziwiłłowie herbu Trąby*, Warszawa 1996, s. 43; J. Durka, *Stanisław Albrecht Radziwiłł (1914–1976) – arystokrata, finansista i działacz społeczny*, w: *Wojna i emigracja*, t. II: *Emigracja i losy Polaków na obczyźnie*, red. T. Sikorski, P. Słowiński, H. Walczak, Gorzów Wielkopolski 2013, s. 61–80.

⁷ M.M. Potocka z Radziwiłłów, *Z moich wspomnień (Pamiętnik)*, oprac. E. Kozłowski, London 1983, s. 253, 279.

⁸ Wacław Iwanowski był wcześniej nauczycielem Józefa i Stanisława Czapskich w gimnazjum w Petersburgu, a także nauczycielem Eugeniusza Lubomirskiego z Dubrownej. Zob. H. Nocoń, *Internat Radziwiłłów w Pszczynie*, „Śląsk” 2012, nr 8, <http://www.alfa.com.pl/slask//201208/s48.htm> [dostęp: 10.03.2015]; zob. też: Towarzystwo Przyjaciół Muzeum im. Emeryka Hutten–Czapskiego, *Józef Czapski – album rodzinny*, <http://www.czapski.org.pl/czapskialbum.php> [dostęp: 10.03.2015].

⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Oddział III, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa [dalej: AGAD, ARN], Korespondencja, seria 1, sygn. 79, cz. 4, nr 1, List Anny z Lubomirskich Radziwiłłowej do Wacława Iwanowskiego z 12 stycznia 1919 roku.

¹⁰ AGAD, ARN, Korespondencja, seria 1, sygn. 25, cz. 4, nr 1, List Janusza Radziwiłła do syna Edmunda z 17 listopada 1921 roku. Ks. Janusz wyrażał zadowolenie z postępów w nauce czynionych przez niego i młodszych braci. Wiedział o tym od Wacława Iwanowskiego.

Umiejscowiono ją przy Państwowym Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Pszczynie. Intencją rodziców i wychowawcy było stworzenie miejsca, które byłoby oddalone od pałacowych wygód, a jednocześnie zapewniało wysoki poziom kształcenia. Gimnazjum w Pszczynie warunki te spełniało. Miało profil klasyczny, uczono tam łaciny i greki, a większość uczniów stanowili synowie górników, urzędników i ludzi wykonujących wolne zawody. Choć szkoła była polska zaledwie od roku, to jednak jej dyrektor Michał Kost i kadra pedagogiczna, którą poznał Iwanowski, musiały zrobić na nim bardzo dobre wrażenie. Sama szkoła miała bogate tradycje, kończyła się oczywiście maturą, a poziom umożliwiał dalszą edukację na najlepszych uniwersytetach w całej Europie. Wszystko to przemawiało pozytywnie za wyborem właśnie tego miejsca. Internat dla młodych arystokratów znajdował się w wynajętej trzypiętrowej willi z ogrodem i kortem tenisowym. W grupie mieszkających tam wychowanków byli synowie Radziwiłłów, Potockich, Czetwertyńskich, Zamoyskich, Sapienhów, a także innych rodzin arystokratycznych i ziemiańskich¹¹.

Jeden z wychowanków po latach wspominał:

Muszę powiedzieć, że w Pszczynie nasze nazwiska wśród kolegów i nauczycieli nie miały większego znaczenia. Oczywiście sam internat w pewnym sensie był specjalny, temu nie zaprzeczam, ale pan Iwanowski prowadził go na własny rachunek i przyjmował nie tylko chłopców z wymienionych rodzin, ale także ze znacznie skromniejszych. [...] Miałem wśród kolegów pełny przekrój społeczny: synowie ziemian, lekarzy, inżynierów, nauczycieli, robotników-górników, śląskich rolników i miejscowych rzemieślników. [...] Gimnazjum miało bardzo dobry poziom, a i region [...] był ciekawy, o wyższym standardzie cywilizacyjnym niż Polska południowo-wschodnia i Mazowsze. Poznałem więc bardzo wcześnie Śląsk, najbardziej uprzemysłowioną część ówczesnej Polski. Poznałem trudne, twarde warunki życia i chłopów i górników. Zetknąłem się z folklorem śląskim, obyczajami tutejszych ludzi, z ich żarliwym przywiązaniem do polskości i szczególnym typem religijności, która wtedy była chyba mniej powierzchowna, głębiej przenikała całe życie niż obecnie¹².

W 1925 roku przebywający w Pszczynie Edmund przeżywał młodzieńczą miłość do Renaty Radziwiłłówny z Balic, która wtedy uczyła się w Londynie. Korespondencja od niej, początkowo prowadzona w tajemnicy przed Iwanowskim, przychodziła na adres przyjaciela Edmunda, Tadeusza Kosta. W jednym z listów czytamy:

¹¹ H. Nocoń, *Internat w Pszczynie i jego wychowankowie 1923–1939*, Pszczyna 2010, s. 41, 53, 232; R. Jarocki, *Ostatni ordynat. Z Janem Zamoyskim spotkania i rozmowy*, Warszawa 1996, s. 96–97, 101; *Tak było. Niedemokratyczne wspomnienia Eustachego Sapiehy*, Warszawa 1999, s. 29–31.

¹² Cyt. za: R. Jarocki, op. cit., s. 29–31, 106.

Kochany Edmundzie

Napisz mi proszę znowu. Już nie mam tak długo wiadomości od Ciebie. Nic nie piszesz? Czyż listy me do Ciebie nie doszły i kartki? Chciałam Cię w jednym uwiadomić to jest, że jeśli by znowu coś się stać miało, aby nasze pisanie było zerwane, żebyś nigdy nie myślał, że Cię zapomniałam, bo tobie przyrzekam, że to nigdy się nie stanie i gdyby się nawet znaleźli tacy, którzy by na złość coś zrobić chcieli i Tobie powiedzieli, przysięgali, że ja innego kocham, że ja Cię nie lubię! Nie wierz temu! Nie nigdy to się nie stanie aż do końca mego życia. Nigdy tak mi dopomóż Bóg i Najświętsza Panna!¹³.

W innym zaś:

Dziękuję Ci niezmiernie za dwa Twoje listy, które dostałam, takiś dobry, kochany chłopiec¹⁴.

To młodzieńcze uczucie zostało zakończone na skutek interwencji Anny Radziwiłłowej, która uważała, że znajomość ta „egzageruje” Edmundowi¹⁵.

Młody Radziwiłł ukończył gimnazjum z bardzo dobrymi wynikami¹⁶ i w 1926 roku zaczął studia prawnicze na uniwersytecie w Poznaniu¹⁷. Jesienią następnego roku pojechał z ojcem do Anglii i rozpoczął studia prawnicze i historyczne w Oksfordzie. Ukończył je w 1930 roku, a w 1933 uzyskał stopień magistra¹⁸. W trakcie studiów utrzymywał kontakt z Pszczyną, choćby dlatego, że edukowali się tam jego młodsi bracia. W historii gimnazjum odnajdujemy informację, że wziął udział w wyposażaniu kaplicy szkolnej: „Na gwiazdkę w roku 1927 ofiarowała hr. Raczyńska ze Złotego Potoku trzy własnoręcznie haftowane ornaty a

¹³ AGAD, ARN, Korespondencja, seria 1, sygn. 128, List Reni [Renaty] Radziwiłłowej do Edmunda Radziwiłła z [1925 roku].

¹⁴ Ibidem, List Reni [Renaty] Radziwiłłowej do Edmunda Radziwiłła z 16 czerwca 1925 roku.

¹⁵ Ibidem, List Reni [Renaty] Radziwiłłowej do Anny Radziwiłłowej z 30 listopada 1925 roku; ibidem, sygn. 79, cz. III, List Anny Radziwiłłowej do Renaty Radziwiłłówny [b.d.]. Zresztą zadowolenie z tego faktu wyraził też Wacław Iwanowski, zob. ibidem, seria 2, sygn. 341, List Wacława Iwanowskiego do Janusza i Anny Radziwiłłów z 7 grudnia 1925 roku.

¹⁶ Ibidem, seria 2, sygn. 341, List Wacława Iwanowskiego do Janusza i Anny Radziwiłłów z 31 stycznia 1926 roku.

¹⁷ Ibidem, seria 2, sygn. 341, Listy Wacława Iwanowskiego do Janusza i Anny Radziwiłłów z 8 i 19 września 1926 roku.

¹⁸ A. Bocheński, *Radziwiłł Edmund Ferdynand*, w: *Polski słownik biograficzny*, Wrocław i in. 1987, t. XXX/1, z. 124, red. E. Rostworowski, s. 180–181; AGAD, ARN, Korespondencja, seria 1, sygn. 16, cz. 2 (1928–1934), Listy Edmunda Radziwiłła ze studiów do rodziców z 4 listopada 1928 roku, z 26 stycznia 1929 roku, z 28 stycznia 1929 roku, z 18 lutego 1929 roku, z 28 lutego 1929 roku, z 28 maja 1929 roku, z 14 listopada 1929 roku, z 18 listopada 1929 roku, z 21 listopada 1929 roku, z 9 lutego 1930 roku, z 25 lutego 1930 roku, z 13 marca 1930 roku i inne.

były uczeń zakładu Edmund Radziwiłł osiem lichtarzy mosiężnych”¹⁹. W 1929 roku niezwykle ważnym przeżyciem, które wstrząsnęło młodym Edmundem i całą rodziną Radziwiłłów, była śmierć jego młodszego brata Ferdynanda, będącego zaledwie maturzystą. Umarł w Pszczynie wskutek powikłań po zapaleniu płuc, na ropne zapalenie otrzewnej²⁰.

Edmund po studiach powrócił do Polski i odbył praktyki w Zakładach Spółki Akcyjnej dla Przemysłu Drzewnego „OIKOS” w Połonicznej koło Lwowa, prowadzonych przez Franciszka Zamoyskiego²¹, którego łączyły serdeczne relacje z Radziwiłłami i z którym książę Janusz konsultował niektóre poczynania w sferze finansów²².

Młody książę w latach 1931–1932 odbył służbę wojskową w Szkole Podchorążych Kawalerii (wchodziła w skład Centrum Wyszukolenia Kawalerii) w Grudziądzu²³. Jego rówieśnik Władysław Jaruzelski wspominał:

Edmund był człowiekiem bardzo skromnym, o wyjątkowo wysokiej kulturze i inteligencji. Przez cały czas służby wojskowej nie zdarzyło się, aby nawet przypadkiem okazał komukolwiek swoją wyższość. Pomagał biedniejszym kolegom, ale zawsze robił to bardzo delikatnie i dyskretnie, tak że nikt o tym nie wiedział. Cechowała go wielka umiejętność współżycia z przełożonymi, kolegami, podkomendnymi. Chociaż był wymagającym dowódcą, żołnierze bardzo go lubili. Był znakomitym jeźdźcem i miał najwyższą notę z jazdy konnej²⁴.

¹⁹ F. Kulisiewicz, *Krótką historia sławnego gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Pszczynie*, Pszczyna 1990, cyt. za: T. Kostro, L. Brofelt, *Złoty internat*, <http://www.kb.art.pl/publicystyka/zloty.html> [dostęp: 11.03.2015].

²⁰ *Wspomnienia Janusza Radziwiłła*, w: J. Jaruzelski, *Książę Janusz (1880–1967)*, Warszawa 2001, s. 99.

²¹ A. Bocheński, op. cit., s. 181; AGAD, ARN, Korespondencja, seria 1, sygn. 16, cz. 2 (1928–1934), nr 145, List Edmunda Radziwiłła do [Franciszka Zamoyskiego] z zarządu tartaku OIKOS S.A. w sprawie praktyki z 16 marca 1931. Ponadto spółka posiadała zakłady w Rzęsnej w województwie lwowskim, w Sielcu Bieńkowie w województwie tarnopolskim, w Piotrkowie Trybunalskim i we Lwowie. Zajmowała się eksploatacją własnych lasów – 9582 ha, dysponowała tartakiem parowym, fabrykami fornirów, płyt stolarskich i dykt, parową fabryką stolarską wyrobów budowlanych. Prezesem spółki był Stanisław hr. Badeni, wiceprezesami – Marcin Szarski i Zygmunt hr. Zamoyski. Zob. „OIKOS” *Spółka Akcyjna dla Przemysłu Drzewnego*, „Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu” 1932, oprac. T. Szober, nr 3853; a także ogłoszenie prasowe: *Konkurs w dobrach „Połoniczna” pow. Kamionka Strumiłowa*, „Słowo Polskie” 1922, nr 47, s. 8; J. Durka, *Janusz Radziwiłł...*, op. cit., s. 264–265.

²² AGAD, ARN, Korespondencja, seria 2, sygn. 1210, nr 1–2, Listy Franciszka Zamoyskiego ze Lwowa do Janusza Radziwiłła z 19 lutego 1912 roku i 19 stycznia 1926 roku.

²³ Ibidem, seria 1, sygn. 16, cz. 2 (1928–1934), Listy Edmunda Radziwiłła ze szkoły w Grudziądzu do rodziców, nr 152 z 27 września 1931 roku, nr 153 z 13 września 1931 roku, nr 155 z 14 sierpnia 1931 roku i inne. H. Nocoń, *Internat w Pszczynie i jego wychowankowie 1923–1939...*, op. cit., s. 59; R. Jarocki, op. cit., s. 106; 29–31; *Tak było. Niedemokratyczne wspomnienia...*, op. cit., s. 29–31.

²⁴ Cyt. za: J. Jakubowicz, *Sagi rodów polskich*, Lublin 2000, s. 245.

Następnie służył w 1 Pułku Szwoleżerów im. Józefa Piłsudskiego w Warszawie²⁵. Po ukończeniu służby, pozostawał rezerwistą tego pułku do 1939 roku, kiedy to został przeniesiony do 2 Pułku Strzelców Konnych w Hrubieszowie²⁶.

Czas zakończenia służby wojskowej w 1932 roku był początkiem nowych wyzwań w życiu księcia Edmunda. Mocno zaangażowany politycznie Janusz Radziwiłł potrzebował pomocy w administrowaniu majątkiem, zwłaszcza ordynacją ołycką²⁷. Obejmowała ona 42 000 ha, w tym 13 000 ha użytków rolnych²⁸. Młody książę miał nią zarządzać od początku 1933 roku i zmierzyć się z trudnościami. Już w lutym 1933 roku pisał: „Dbam o to wszystko, żeby Papa był zadowolony. Niestety pieniędzy wyadministrować nie potrafię, bo nie mam z czego”²⁹. Szybko też zaczął angażować się społecznie i politycznie. Jeszcze w 1933 roku został wybrany na prezesa Koła BBWR w Ołyce i prezesa tamtejszej Akcji Katolickiej³⁰. Wyraźnie więc podążał polityczną ścieżką wytyczoną przez ojca, wiceprezesa BBWR i człowieka mocno zaangażowanego w sprawę Kościoła katolickiego – baliwa Zakonu Kawalerów Maltańskich. Książę Edmund jako administrator dóbr radziwiłłowskich mógł pomyśleć o założeniu rodziny. W 1933 roku rozpoczęły się przygotowania do ślubu z Izabellą (Ballalą) Radziwiłłówną, córką Karola Radziwiłła (1886–1968), ordynata dawidgródeckiego,

²⁵ AGAD, ARN, Korespondencja, seria 1, sygn. 16, cz. 2 (1928–1934), Listy Edmunda Radziwiłła do rodziców z manewrów i ćwiczeń 1 Pułku Szwoleżerów im. Józefa Piłsudskiego, nr 169 z 21 sierpnia 1932 roku, nr 170 z 31 sierpnia 1932 roku, nr 181 z 17 kwietnia 1932 roku, ponadto listy nr 101, 104, 105, 108, 110, 111, 112, 116, 121, 124, 126, 128.

²⁶ A. Bocheński, op. cit., s. 181.

²⁷ Po śmierci swojego ojca Ferdynanda Radziwiłła (w 1926 roku) Janusz Radziwiłł musiał stawić czoło najpierw żądaniom starszego brata Michała „Rudego”, który kwestionował testament i domagał się ordynacji ołyckiej, a później procesować się z Aleksandrem Fryderykiem Radziwiłłem, który z kolei w 1928 roku domagał się przyznania mu dóbr spadkowych do ordynacji, majątków ziemskich i nieruchomości, stanowiących kiedyś dziedzictwo ks. Dominika Radziwiłła. Janusz Radziwiłł wygrał tę sprawę sądową, ale dopiero w 1936 roku. Zob. J. Durka, *Janusz Radziwiłł...*, op. cit., s. 264–265; Muzeum w Nieborowie, rkps 182, b.p., Odpis protokołu posiedzenia jawnego Sądu Najwyższego dnia 20–21 października–4 listopada 1936 roku; AGAD, ARN, Korespondencja, seria 1, sygn. 108, cz. 3 (1933–1939), nr 34, List Krystyny, córki Janusza Radziwiłła do matki, Anny z Lubomirskich Radziwiłłowej z 4 listopada 1936 roku.

²⁸ A. Bocheński, op. cit., s. 181.

²⁹ AGAD, ARN, Korespondencja, seria 1, sygn. 16, cz. 2 (1928–1932), nr 206, List Edmunda Radziwiłła do Anny i Janusza Radziwiłłów z 28 lutego 1933 roku.

³⁰ Ibidem, sygn. 16, cz. 2 (1928–1932), nr 207–212 Listy Edmunda Radziwiłła do rodziców z Ołyki, nr 212 z 1 lutego 1933 roku na temat wyboru na prezesa Koła BBWR i prezesa Akcji Katolickiej, nr 211 z 19 stycznia 1933 roku na temat przyjazdu do Ołyki, nr 210 z 26 stycznia 1933 roku, nr 209 z 3 kwietnia 1933 roku, nr 208 z 8 marca 1933 roku, nr 207 z 28 marca 1933 roku; *Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej*, w: M. Miller, *Arystokracja*, Warszawa 1998., s. 62.

i Izabelli z Radziwiłłów³¹. Poznał ją podczas ślubu swojej siostry Krystyny z Józefem Alfredem Potockim. Izabella wspominała później:

Może nie powinnam o tym mówić, ale powiem... Edmund przed ślubem siostry powiedział, że wyznaczono mu już drużkę, ale on woli iść ze mną. Bardzo mu się spodobałam... bo wtedy byłam naprawdę ładną dziewczyną. Był dziewięć lat ode mnie starszy. *Tylko masz się bardzo dobrze uczyć. To ja się zjawię i wtedy... Ale nic twoim rodzicom nie mów* – powiedział. Mama jednak coś przeczuła, bo na balach widziała, że Edmund tylko ze mną tańczył. Był szalenie przystojny. Wiele kobiet się w nim kochało, mógł mnie zdradzać, ile chciał. Nigdy tego nie zrobił. No i rzeczywiście zjawił się po mojej maturze i zaręczyliśmy się³².

Ojciec dziewczyny w październiku 1933 roku wyrażał zadowolenie z tego mariażu. Uważał, że Edmund „wychodząc z tak szlachetnego, katolickiego, dobrego gniazda pełnego zasad i tradycji daje wszelką rękojmię, że powinien Balalę uszczęśliwić”³³. Ślub odbył się 2 czerwca 1934 roku w Kościele Archikatedralnym św. Jana w Warszawie o godz. 11.30³⁴. Podczas wesela gościom do tańca grała orkiestra 1 Pułku Szwoleżerów³⁵. Młodzi małżonkowie zamieszkali w Ołyce. Tam na świat przyszła dwójka ich dzieci, 17 kwietnia 1935 roku urodził się Ferdynand Michał (zm. 1992)³⁶, a 22 czerwca 1937 roku Krystyna³⁷. Edmund świetnie sobie radził z administrowaniem ojcowskimi dobrami. Chlubą Ołyki była stadnina koni pełnej krwi angielskiej, zwłaszcza klacze Skra i Idylla. Wystawiane przez Radziwiłłów zwierzęta zdobywały pierwsze miejsca na dorocznych wystawach w Lublinie³⁸. Ponadto Edmund otworzył w Ołyce spółdzielnię mleczarską, której produkty z powodzeniem

³¹ AGAD, ARN, Korespondencja, seria 1, sygn. 92, List Eufemii Radziwiłłowej do Janusza Radziwiłła z [brak daty dziennej] 1933 roku wyrażający radość z zaręczyn Edmunda i Izabelli; Zob. też: S. Górzyński i in., op. cit., s. 43.

³² *Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej*, op. cit., s. 48.

³³ AGAD, ARN, Korespondencja, seria 1, sygn. 35, cz. 1, nr 1, List Karola Radziwiłła z Mańkiewicz do Janusza Radziwiłła do syna Edmunda z 11 października 1933 roku.

³⁴ Biblioteka Jagiellońska, Rękopisy, Archiwum Pusłowskich, Korespondencja Franciszka Ksawerego Pusłowskiego, przyb. 1157/99, b.p., Zawiadomienie o ślubie i podziękowania za życzenia przysłane w dzień ślubu.

³⁵ *Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej*, op. cit., s. 62.

³⁶ Pomimo utrudnień, jakie czyniono mu w PRL (mimo zdawanych egzaminów na odpowiednim poziomie nie mógł dostać się na medycynę), został lekarzem i ożenił się z Belgijką Nicole de Schutheete de Tervarent, zob. T. Zielińska, *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997, s. 347.

³⁷ Ukończyła Akademię Sztuk Pięknych w Warszawie i została malarką, wyszła za mąż za Jana J. Milewskiego. Zob. *Biografia*, w: *Krystyna Radziwiłł. Rysunek & malarstwo – pastel & gouache*, Paris 2009 [nlb]; A. Rottermund, *O malarstwie Krystyny Radziwiłł*, w: *Krystyna Radziwiłł. Rysunek & malarstwo...*, op. cit., [nlb].

³⁸ *Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej...*, op. cit., s. 66.

eksportowano, a Izabella założyła przedszkole. Takie działania przysporzyły małżeństwu ogromnej popularności, także wśród ludności ukraińskiej. Spowodowało to, że podczas wyborów samorządowych w 1936 roku Edmunda znaczną większością głosów (80%) wybrano na wójta gminy. Okręg obejmował 3 osady wojskowe, 1 kolonię niemiecką i kilkanaście wsi ukraińskich. Unieważnienie tego wyniku przez wojewodę Henryka Józewskiego³⁹, który „rezerwował” stanowiska wójtów dla Ukraińców, jednocześnie „przewidując” Polaków na stanowiskach starostów, na niewiele się zdało. Książę Edmund w kolejnych wyborach uzyskał 92% głosów. Próba kolejnego unieważnienia wyborów zakończyła się groźbą radnych, że będą interweniować u samego premiera Felicjana Sławoja-Składkowskiego⁴⁰. Wojewoda Józewski pozwalał sobie na wiele w stosunku do syna senatora Radziwiłła, dobrze wiedząc, że rozwiązanie BBWR po śmierci marszałka Józefa Piłsudskiego, oznaczało powolny upadek polityczny wielu zaangażowanych w ten ruch działaczy, także wiceprezesa Janusza Radziwiłła. Do realizacji idei Obozu Zjednoczenia Narodowego podchodzono z dystansem, głównie z przyczyn personalnych. Ojciec Edmunda był ostro atakowany przez polityków konserwatywnych, że angażując się po stronie marszałka zaniedbał sprawy związane z funkcjonowaniem macierzystej partii zachowawczej – Stronnictwa Prawicy Narodowej, które praktycznie przestało istnieć. W ślad za ojcem w niełaskę popadł także syn Edmund, który przecież dopiero zaczynał budować swój kapitał polityczny. Co prawda w nowo tworzącej się partii, Stronnictwie Zachowawczym, Janusz Radziwiłł znalazł się w Zarządzie, a Edmund w Radzie Naczelnej, ale krytyka nie ustała⁴¹. Szczyt tej niepopularności przypadł na przełom lat 1937 i 1938 i zapewne wtedy Janusz Radziwiłł podjął decyzję o niestartowaniu w wyborach do Sejmu i Senatu w 1938 roku. Porozumienie w ramach Stronnictwa Zachowawczego osiągnięto na początku 1939 roku, w tym czasie wnoszono też o złagodzenie reżimu sanacyjnego – o powrót do kraju przywódcy ludowców Wincentego Witosa i wypuszczenie z więzienia w Berezie redaktora naczelnego wileńskiego „Słowa”, Stanisława Mackiewicza. Janusz Radziwiłł uważał, biorąc pod uwagę doświadczenia wyborcze syna, że w okręgach, w których większość wyborców stanowią Ukraińcy, można zapewnić zwycięstwo polskiemu kandydatowi z partii zachowawczej⁴².

³⁹ Zgodnie z realizowanym przez niego „eksperymentem wołyńskim”. Szerzej na ten temat: J. Kęsik, *Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981*, Wrocław 1995.

⁴⁰ *Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej...*, op. cit., s. 66–67; A. Bocheński, op. cit., s. 181.

⁴¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Papiery dotyczące Stronnictwa Zachowawczego oraz konserwatystów polskich w latach 1927–1935, mf. 4704, k. 91–92, Protokół zjazdu zachowawców w dniu 12 grudnia 1937 roku; *Księga pamiątkowa na dziewięćdziesięciolecie dziennika „Czas” 1848 Kraków – 1938 Warszawa*, Warszawa 1939, s. 64.

⁴² J. Durka, *Janusz Radziwiłł...*, op. cit., s. 165–167.

Książę Edmund poza funkcją w Radzie Naczelnej Stronnictwa Zachowawczego do wielkiej polityki póki co nie wchodził i dalej administrował ordynację ołycką. Szczycił się swoją dbałością o robotników. Kiedy majątek wizytował inny już wojewoda, Aleksander Hauke-Nowak, zdziwił się, że w Ołyce tak pięknie mieszkają pracownicy administracji dóbr. „Panie wojewodo, to są czworaki” – odpowiedział Edmund⁴³. Założył filię Stacji Hodowli i Selekcji Roślin, co umożliwiło miejscowym rolnikom zaopatrzenie w wydajniejsze ziarno siewne. W dniach 8–12 listopada 1938 roku wziął udział w zjeździe wójtów w Warszawie⁴⁴.

Wybuchła wojna. Książę chciał zgłosić się do wojska (jego młodszy brat to uczynił), ale wojewoda Hauke-Nowak nie zgodził się, widząc w Edmundzie świetnego organizatora, niezbędnego na tyłach frontu. We wrześniu 1939 roku w Ołyce przebywali zarówno Janusz, jak i Edmund Radziwiłłowie z najbliższymi. Pomagali uchodźcom, w dniach 7–14 września gościli w swoim majątku prezydenta RP Ignacego Mościckiego⁴⁵, tuż przed jego wyjazdem do Rumunii. Popularność wśród miejscowej ludności ukraińskiej pomogła zarówno Edmundowi, jak i jego ojcu. We wrześniu 1939 roku po wkroczeniu Armii Czerwonej, zostali uwięzieni, a zorganizowany sąd ludowy miał skazać ich na karę śmierci. Jednakże tylko dwie osoby na sto wydały taki wyrok. Mieszkańcy folwarku, wsi i miasteczka stwierdzili, że „od kniaziów Radziwiłłów myśmy nijakiej krzywdy nie zaznali”⁴⁶. Izabella Radziwiłłowa utrzymywała później, że przewiezionego do obozu w Kozielsku męża uratowali jego byli pracownicy, którzy ślali listy do władz o uwolnienie księcia⁴⁷. Najprawdopodobniej jednak najważniejsza okazała się interwencja króla włoskiego. Radziwiłł wyszedł stamtąd jeszcze w końcu 1939 roku i wraz z ojcem został przepuszczony do niemieckiej strefy okupacyjnej. W Warszawie znaleźli się między 12 a 14 grudnia⁴⁸. 5 marca 1940 roku zapadła decyzja o wymordowaniu znajdujących się w obozie w Kozielsku Polaków⁴⁹. Tymczasem Edmund na początku 1940 roku został administratorem dóbr nieborowskich⁵⁰.

⁴³ *Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej...*, op. cit., s. 67.

⁴⁴ A. Bocheński, op. cit., s. 181.

⁴⁵ J. Durka, *Janusz Radziwiłł...*, op. cit., s. 271–273.

⁴⁶ J. Łobodowski, *Wspomnienia Janusza Radziwiłła*, „Kultura” Paryż 1967, nr 11, s. 98; J. Jaruzelski, *Książę Janusz (1880–1967). Szkice. Wspomnienia Janusza Radziwiłła*, Warszawa 2001, s. 53, 65–66.

⁴⁷ *Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej...*, op. cit., s. 84. Bardziej szczegółowy opis w: J. Durka, *Janusz Radziwiłł...*, op. cit., s. 273–276.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 277–279.

⁴⁹ J.K. Zawodny, *Katyń*, Paris 1989, s. 119; *Wyciąg z protokołu Politbiura (decyzja z 5 marca 1940 roku – kopia dla A. Szelepina z 27 lutego 1959 roku)*, w: *Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 X 1992 r.*, Warszawa 1992, s. 29; J. Durka, *Wokół losów Polaków w ZSRR w czasach II wojny światowej*, w: *II wojna światowa w Wielkopolsce Wschodniej. Wybrane aspekty*, red. P. Gołdyn, Konin 2010, s. 21–36; idem, *Janusz Radziwiłł...*, s. 274–279.

⁵⁰ *Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej...*, op. cit., s. 87; J. Durka, *Janusz Radziwiłł...*, op. cit., s. 297; J. Jakubowicz, op. cit., s. 251; A. Bocheński, op. cit., s. 181.

Władze okupacyjne wprowadziły w funkcjonowanie majątku nowe zasady. Nakazano ograniczyć służbę, przed końcem 1939 roku ze wszystkimi rozwiązano umowy i w konsekwencji zwolniono część pracowników majątku. Zatrudnionym ponownie ustalono nowe warunki pracy i płacy⁵¹. W części pałacu kwaterowali oficerowie niemieccy, co stanowiło dodatkowe ryzyko, Edmund bowiem zaangażował się w działalność konspiracyjną, początkowo w Batalionach Chłopskich, a później w stopniu porucznika w Armii Krajowej w Okręgu Łowickim w 4 Pułku Strzelców Konnych. Najprawdopodobniej ukrywał się pod dwoma pseudonimami – „Kamień” i „Kazimierz”. Odpowiadał za przyjmowanie zrzutów alianckich w Lasach Skierniewicko-Nieborowskich, z czego doskonale się wywiązał. Wykorzystywał też swoją pozycję administratora majątku i działał w „Uprawie” – tajnej organizacji zrzeszającej ziemian wspomagających AK w zaopatrzeniu oddziałów i pomoc w ukrywaniu się. W tym celu Edmund Radziwiłł między innymi zatrudniał działaczy podziemia jako swoich pracowników⁵².

W dniu 14 marca 1940 roku wraz z kilkunastoma innymi osobami został przyjęty do Związku Polskich Kawalerów Maltańskich. Został kawalerem honoru i dewocji w instytucji, w której od lat działali zarówno jego dziadek, jak i ojciec⁵³. Zakon zajmował się głównie organizacją szpitali i potrzebował nowych osób, które pomimo okupacji włączyłyby się aktywnie w nowe inicjatywy. Niestety brak jest dokładnych informacji, na czym polegały obowiązki księcia Edmunda. Prawdopodobnie pomagał w zaopatrzeniu Szpitala Maltańskiego w Warszawie⁵⁴. Ogromną pracę konspiracyjną wykonała jego żona Izabella, która za pomoc prześladowanej ludności żydowskiej otrzymała po wojnie medal Sprawiedliwi wśród Narodów Świata. Początkowo zorganizowała w Domu Ludowym w Nieborowie schronisko dla inwalidów wojennych, a po aresztowaniu ich przez Niemców zamieszkały w nim dziewczynki sieroty, także żydowskie, za co groziła jej kara śmierci. Lokalnie kierowała pracą Rady Głównej Opiekuńczej i Czerwonego Krzyża. W klasztorze ss. bernardynek zorganizowała kuchnię, wydającą dziennie około tysiąca posiłków Polakom, którzy zostali

⁵¹ Muzeum w Nieborowie, Akta Administracji, sygn. 4, *Ustalenia komisji kontrolującej z 5 XI 1939 roku*, b.p.; ibidem, *Pismo Administracji Dóbr i Interesów Księcia Janusza Radziwiłła w Nieborowie do Zygmunta Czerniejewskiego z 27 XII 1939 roku*, b.p.; J. Durka, *Wynagrodzenia pracowników...*, op. cit., s. 103–104.

⁵² *Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej...*, op. cit., s. 87; R. Jarocki, *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa 1981, s. 415; P.S. Łoś, *Szkice do portretu ziemian polskich XX wieku*, Warszawa 2005, s. 440; A. Bocheński, op. cit., s. 181; J. Durka, *Janusz Radziwiłł...*, op. cit., s. 301.

⁵³ T.W. Lange, *Zakon Maltański w Drugiej Rzeczypospolitej 1919–1939*, Poznań 2000, s. 71; J. Durka, *Janusz Radziwiłł...*, op. cit., s. 241–251.

⁵⁴ T.W. Lange, op. cit., s. 168–180.

wysiedleni z ziem wcielonych do Rzeszy. Razem z mężem współpracowała z „Uprawą”, organizacją wspierającą działania Armii Krajowej, zaopatrując oddziały i ukrywając ludzi⁵⁵.

W czasie powstania warszawskiego do Nieborowa ściągnęły tłumy uciekinierów. Ludzie ci nie mieli gdzie się podziać, pozostali więc tam przez kolejne miesiące. Wśród nich był profesor Tadeusz Nusbaum-Hilarowicz z żoną i córką⁵⁶. Do mieszkających w pałacu Edmunda, Izabelli i ich dzieci dołączyli Janusz i Anna Radziwiłłowie, którzy powstanie przeżyli w Warszawie w pałacu przy ul. Bielańskiej i aresztowani przez Niemców trafili do więzienia Moabit, skąd jednak zostali zwolnieni⁵⁷. W styczniu 1945 roku ruszyła sowiecka ofensywa zimowa. Oficerowie niemieccy polecieli Radziwiłłom wyjechać z Nieborowa i zamieszkać w pałacu w Walewicach. Później mieli powrócić do Nieborowa. Tak się jednak nie stało. Po wkroczeniu Armii Czerwonej, 21 stycznia do pałacu czarnymi limuzynami przyjechali sowieccy oficerowie. Ustalono, że zabiorą do Lublina na rozmowy z tamtejszym rządem Janusza i Edmunda Radziwiłłów, a także przebywających w Walewicach Xawerego Krasickiego i Franciszka Zamoyskiego z Bortnik. Trafili oni jednak nie do Lublina, lecz do więzienia w Otwocku. Przywieziono tam również ich rodziny i Branickich, którzy przebywali z nimi w Walewicach. Następnie, z wieloma „przesiadkami”, dotarli do Moskwy na Łubiankę, a 4 marca do obozu w Krasnogorsku. Uwięzieni Polacy byli przetrzymywani tuż obok obozu jenieckiego nr 27 dla wyższych oficerów niemieckich, węgierskich, włoskich i japońskich. Prawdopodobnie przynajmniej część z tych żołnierzy chciano wykorzystać politycznie. Do współpracy próbowano też namówić polskich arystokratów. Byli poddawani przesłuchaniom i musieli zamieszkać w budynkach naszpikowanych urządzeniami podsłuchowymi. Polacy grozili głodówką. Sami organizowali edukację przebywających z nimi dzieci. Między innymi Edmund uczył języka angielskiego. Dnia 16 lutego 1947 roku zmarła w szpitalu obozowym Anna Radziwiłłowa. Pochowano ją na miejscowym cmentarzu, który później uległ zniszczeniu i grobu księżnej nigdy nie udało się odszukać. Wreszcie 4 września 1947 roku, po licznych protestach i prośbach, zostali zwolnieni⁵⁸. Po kilku dniach,

⁵⁵ J. Jakubowicz, op. cit., s. 249–250.

⁵⁶ Ibidem, s. 250–251.

⁵⁷ J. Durka, *Janusz Radziwiłł...*, op. cit., s. 307–309.

⁵⁸ A. Branicka-Wolska, *Listy nie wysłane*, Warszawa 1993, s. 43–244; *Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej...*, op. cit., s. 107, *Relacje Xawerego Krasickiego, Anny z Branickich Wolskiej, Zeneidy z Zamoyskich Poklewskiej-Koziell, Krystyny z Radziwiłłów Milewskiej, Gabrieli z Sobańskich Krasickiej*, w: M. Miller, op. cit., s. 114–126; *Pismo z 24 stycznia 1945 Ł. Berii do J. Stalina, W. Mołotowa i G. Malenkowa o aresztowaniu w Warszawie członków rodzin arystokratycznych*, w: *Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, Wybór i oprac. T. Carięwska, A. Chmielarz, A. Paczkowski, E. Rosowska, S. Rudnicki, Warszawa 1998, 170–171; A. Herbich, *Dziewczyny z Powstania. Prawdziwe historie*, Kraków 2014, s. 162–168, J. Jaruzelski, op. cit., s. 34; J.

10 września przybyli pociągiem do Warszawy, gdzie zaraz przewieziono ich do budynku Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego przy ul. Cyryla i Metodego. Dwa dni później uwolniono kobiety, później mężczyzn, najdłużej przetrzymywano Janusza Radziwiłła⁵⁹.

Po wyjściu na wolność pojawił się problem ze znalezieniem pracy. Rodzinne majątki bądź znajdowały się na terenie Związku Sowieckiego, bądź zostały odebrane na mocy dekretu o reformie rolnej z 1944 roku. Ks. Edmund znał języki obce, dlatego został zatrudniony w Centrali Zagranicznej Spółdzielni „Czytelnik” jako kierownik Wydziału Rękodzielnictwa i Przemysłu Artystycznego, a następnie w Centralnym Biurze Studiów Budownictwa Przemysłowego. Od października 1951 roku do 30 czerwca 1954 roku pracował w Centralnym Zarządzie Biur Projektowych Ministerstwa Budownictwa Przemysłowego, w Warszawskim Biurze Projektów Budownictwa Przemysłowego, a od 15 stycznia 1969 roku w Biurze Projektów Przemysłu Chemicznego „Prochem”⁶⁰. Jego żona Izabella z Radziwiłłów w latach 1947–1971 pracowała w Państwowym Instytucie Wydawniczym w Warszawie, a później, będąc już na emeryturze, została kierownikiem Biura PEN Clubu⁶¹. Oboje opiekowali się zamieszkałym w Warszawie ojcem, który zmarł w 1967 roku⁶². Młodszy brat Edmunda, Stanisław, przebywał na emigracji, gdzie dorobił się ogromnego majątku na handlu nieruchomościami. Był trzykrotnie żonaty: najpierw ze Szwajcarką Rose de Monléon, później z Chorwatką Grace Kolin, córką bogatego armatora, a od 1959 roku z Caroline Lee Bouvier, która była siostrą Jacqueline Kennedy. Tym samym stał się postacią medialną, zwłaszcza że aktywnie wspierał Johna F. Kennedy’ego w

Durka, *Janusz Radziwiłł...*, op. cit., s. 309–316. W *Dokumentie nr 72, Meldunku ministra spraw wewnętrznych ZSRR S.N. Krugłowa dla W.M. Mołotowa o rozpatrzeniu przypadku głodówki ogłoszonej przez obywateli polskich w obozie MSW Nr 454 w obwodzie rizańskim z 8 VII 1947 roku*, w: *NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” J. W. Stalina*, red. A. Fitowa, A.F. Noskowa, Kraków 1998, s. 274, czytamy: „Agentura wykryła zamiar podjęcia głodówki z żądaniem natychmiastowego powrotu do kraju internowanych byłych książąt RADZIWIŁŁÓW, hrabiego ZAMOJSKIEGO, BRANICKIEGO I KRASICKIEGO przebywających w obozie krasnogórskim Nr 27 w obwodzie moskiewskim”.

⁵⁹ J.R. Krzyżanowski, *Z Radziwillem w piwnicach UB*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1987, nr 79, s. 216–221; Zbiory rodziny Janusza Radziwiłła, List Janusza Radziwiłła do Krystyny z Radziwiłłów Potockiej z 30 września 1947 roku; *Relacja Xawerego Krasickiego...*, op. cit., s. 181, *Relacja Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej...*, op. cit., s. 180; J. Łobodowski, *Wspomnienia Janusza Radziwiłła*, „Kultura” (Paryż) 1967, nr 12, s. 108–109; J. Durka, *Janusz Radziwiłł...*, op. cit., s. 316–317; A. Herbich, op. cit., s. 169–174.

⁶⁰ A. Bocheński, op. cit., s. 181.

⁶¹ Ibidem; J. Jakubowicz, op. cit., s. 252.

⁶² J. Durka, *Codziennosc arystokracji w Polsce Ludowej w swietle korespondencji z lat 1947–1966*; idem, *Janusz Radziwiłł 1880–1967...*, op. cit., s. 319–340.

wyborach prezydenckich, namawiając do głosowania na niego amerykańską Polonię⁶³. Prezydent USA w 1961 roku został ojcem chrzestnym jego córki Anny Krystyny⁶⁴. Stanisław starał się wspierać ojca materialnie⁶⁵. W latach 1971–1972 roku ufundował kościół św. Anny w Fawley Court w Anglii, który miał być rodzinnym mauzoleum i upamiętniać Annę z Lubomirskich Radziwiłłową, której grób zaginął w Związku Sowieckim po II wojnie światowej⁶⁶.

Edmund za swoją postawę w czasie wojny otrzymał Krzyż Walecznych, Medal Wojska Polskiego i Krzyż Armii Krajowej⁶⁷.

Ciężko chory, wyjechał do brata do Londynu, aby szukać pomocy w angielskich szpitalach. Operacja nie udała się i Edmund Radziwiłł zmarł 28 sierpnia 1971 roku w Londynie. Na pogrzeb do Warszawy przyjechał brat Stanisław z najbliższą rodziną, przyleciała też była prezydentowa USA, wtedy już żona greckiego armatora Aristotelisa Onasisa, Jacqueline Kennedy Onasis⁶⁸. W wiadomościach telewizyjnych i w prasie codziennej pojawiły się informacje o jej przyjeździe. W czasach PRL było to wyjątkowe wydarzenie i zgromadziło tłumy obserwatorów. Uroczystości pogrzebowe odbyły się w kościele Bernardynów na Powiślu, później Edmund Radziwiłł został pochowany na cmentarzu w Wilanowie⁶⁹.

⁶³ S. Korboński, *W imieniu Polski Walczącej*, Warszawa 1999, s. 637–640; J. Durka, *Stanisław Albrecht Radziwiłł (1914–1976)...*, op. cit., s. 72–73.

⁶⁴ Ibidem; S. Mackiewicz, *Dom Radziwiłłów*, Warszawa 1990, s. 236; *Polska emigracja polityczna. Informator* (reprint), Warszawa 2004, s. 103.

⁶⁵ Zbiory prywatne rodziny księcia Janusza Radziwiłła, List Janusza Radziwiłła do Krystyny z Radziwiłłów Potockiej z 10 XII 1964 roku.

⁶⁶ T. Zielińska, op. cit., s. 347; J. Durka, *Stanisław Albrecht Radziwiłł (1914–1976)...*, op. cit., s. 75.

⁶⁷ A. Bocheński, op. cit., s. 181.

⁶⁸ Ibidem; J. Jakubowicz, op. cit., s. 252; D. DuBois, *Lee Radziwiłł. W cieniu siostry*, Warszawa 1997, s. 236; J. Durka, *Stanisław Albrecht Radziwiłł (1914–1976)...*, op. cit., s. 76; M. Grzywacz, *Lee Radziwiłł. Siostra swojej siostry*, „Gazeta Wyborcza”, 8.12.2014, http://m.wyborcza.pl/wyborcza/1,132750,17084483,Lee_Radziwill__Siostra_swojej_siostry.html [dostęp: 12.03.2015]. Wiele źródeł podaje datę śmierci Edmunda Radziwiłła – 25 sierpnia, są to zestawienia genealogiczne: <http://www.sejm-wielki.pl/b/psb.25326.5> [dostęp: 13.03.2015], <http://genealogia.grochowski.pl/gd/osoba.php?id=002997>, [dostęp: 13.03.2015], <http://www.radziwill.com/genealogy.htm> [dostęp: 13.03.2015].

⁶⁹ M. Sądewicz, *W piątek po południu marche funèbre*, „Stolica” 1971, nr 39, s. 13; J. Jakubowicz, op. cit., s. 252.

Bibliografia

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Oddział III, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa – Korespondencja, Seria 1, sygn. 16, 25, 35, 79, 92, 108, 128.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Oddział III, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa – Korespondencja, Seria 2, sygn. 341, 1210.
- Archiwum Państwowe w Kielcach, Zespół Archiwum Radziwiłłów, sygn. 38.
- Biblioteka Jagiellońska, Rękopisy, Archiwum Pusłowskich, Korespondencja Franciszka Ksawerego Pusłowskiego, przyb. 1157/99.
- Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Papiery dotyczące Stronnictwa Zachowawczego oraz konserwatystów polskich w latach 1927–1935, mf. 4704.
- Muzeum w Nieborowie, Akta Administracji, sygn. 4.
- Muzeum w Nieborowie, rkps 182.
- Zbiory prywatne rodziny księcia Janusza Radziwiłła, *List Janusza Radziwiłła do Krystyny z Radziwiłłów Potockiej z 10 XII 1964 roku*.
- „Rocznik Polskiego Przemysłu i Handlu” 1932, oprac. T. Szober, nr 3853.
- Biografia*, w: *Krystyna Radziwiłł. Rysunek & malarstwo – pastel & gouache*, Paris 2009 [nlb].
- Bocheński A., *Radziwiłł Edmund Ferdynand*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, t. XXX/1, z. 124.
- Branicka–Wolska A., *Listy nie wysłane*, Warszawa 1993.
- DuBois D., *Lee Radziwiłł. W cieniu siostry*, Warszawa 1997.
- Dunin-Borkowski J., *Almanach błękitny. Genealogia żyjących rodów polskich*, Lwów 1908.
- Durka J., *Antoni Henryk Radziwiłł (1775–1833) – szkic do portretu arystokraty, namiestnika Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, w: *Górny Śląsk i Wielkopolska w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Wybrane aspekty z dziejów polityki i edukacji*, red. J. Durka, Poznań 2012.
- Durka J., *Codziennosc arystokraty w Polsce Ludowej w świetle korespondencji z lat 1947–1966 Janusza Radziwiłła z córką Krystyną Potocką*, w: *Komunikowanie się Polaków w latach 1944–1989*, red. K. Stępnik, M. Rajewski, Lublin 2011.
- Durka J., *Janusz Radziwiłł 1880–1967. Biografia polityczna*, Warszawa 2011.
- Durka J., *Stanisław Albrecht Radziwiłł (1914–1976) – arystokrata, finansista i działacz społeczny*, w: *Wojna i emigracja*, t. II: *Emigracja i losy Polaków na obczyźnie*, red. T. Sikorski, P. Słowiński, H. Walczak, Gorzów Wielkopolski 2013.
- Durka J., *Wokół losów Polaków w ZSRR w czasach II wojny światowej*, w: *II wojna światowa w Wielkopolsce Wschodniej. Wybrane aspekty*, red. P. Gołdyn, Konin 2010.
- Durka J., *Wynagrodzenia pracowników w majątku ziemskim Nieborów Janusza Radziwiłła w latach 30. XX wieku*, w: *Praca i społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej*, red. W. Mędrzecki, C. Leszczyńska, Warszawa 2014.
- Galos A., Nowak–Romanowicz A., *Radziwiłł Antoni Henryk*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. XXX, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987.
- Galos A., *Radziwiłł Ferdynand Fryderyk*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, t. XXX/1, z. 124.
- Górzyński S., Grala J., Piwkowski W., Urbaniak V., Zielińska T., *Radziwiłłowie herbu Trąby*, Warszawa 1996.

- Grzywacz M., *Lee Radziwiłł. Siostra swojej siostry*, „Gazeta Wyborcza” z 8.12.2014, http://m.wyborcza.pl/wyborcza/1,132750,17084483,Lee_Radziwiłł__Siostra_swojej_siostry.html [dostęp: 12.03.2015].
- Herbich A., *Dziewczyny z Powstania. Prawdziwe historie*, Kraków 2014.
- Jachimecki Z., Poźniak W., *Antoni Radziwiłł i jego muzyka do Fausta*, Kraków 1957.
- Jakubowicz J., *Sagi rodów polskich*, Lublin 2000, s. 245.
- Jarocki R., *Ostatni ordynat. Z Janem Zamoyskim spotkania i rozmowy*, Warszawa 1996.
- Jarocki R., *Rozmowy z Lorentzem*, Warszawa 1981.
- Jaruzelski J., *Książę Janusz (1880–1967). Szkice. Wspomnienia Janusza Radziwiłła*, Warszawa 2001.
- Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 X 1992 r.*, Warszawa 1992.
- Kęsik J., *Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981*, Wrocław 1995.
- Konkurs w dobrach „Polonieczna” pow. Kamionka Strumiłowa*, „Słowo Polskie” 1922, nr 47.
- Korboński S., *W imieniu Polski Waleczącej*, Warszawa 1999.
- Kostro T., Brofelt L., *Złoty internat*, <http://www.kb.art.pl/publicystyka/zloty.html> [dostęp: 11.03.2015].
- Krzyżanowski J. R., *Z Radziwiłłem w piwnicach UB*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż) 1987, nr 79.
- Księga pamiątkowa na dziewięćdziesięciolecie dziennika „Czas” 1848 Kraków – 1938 Warszawa*, Warszawa 1939.
- Kulisiewicz F., *Krótką historią sławnego gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Pszczynie*, Pszczyna 1990.
- Lange T. W., *Zakon Maltański w Drugiej Rzeczypospolitej 1919–1939*, Poznań 2000.
- Łobodowski J., *Wspomnienia Janusza Radziwiłła*, „Kultura” (Paryż) 1967, nr 11-12.
- Łoś P. S., *Szkice do portretu ziemian polskich XX wieku*, Warszawa 2005.
- Mackiewicz S., *Dom Radziwiłłów*, Warszawa 1990.
- NKWD i polskie podziemie 1944–1945. Z „teczek specjalnych” J. W. Stalina*, red. A. Fitowa, A.F. Noskova, Kraków 1998.
- Nocoń H., *Internat Radziwiłłów w Pszczynie*, „Śląsk” 2012, nr 8, <http://www.alfa.com.pl/slask//201208/s48.htm> [dostęp: 10.03.2015].
- Nocoń H., *Internat w Pszczynie i jego wychowankowie 1923–1939*, Pszczyna 2010.
- Paszkiewicz M., *Radziwiłł Stanisław Albrecht*, w: *Polski słownik biograficzny*, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, t. XXX/1, z. 124.
- Polska emigracja polityczna. Informator* (reprint), Warszawa 2004.
- Potocka z Radziwiłłów M.M., *Z moich wspomnień (Pamiętnik)*, oprac. E. Kozłowski, London 1983.
- Relacje Izabelli z Radziwiłłów Radziwiłłowej, Xawerego Krasickiego, Anny z Branickich Wolskiej, Zeneidy z Zamoyskich Poklewskiej–Kozieł, Krystyny z Radziwiłłów Milewskiej, Gabrieli z Sobańskich Krasickiej, w: M. Miller, *Arystokracja*, Warszawa 1998.
- Rottermund A., *O malarstwie Krystyny Radziwiłł*, w: *Krystyna Radziwiłł. Rysunek & malarstwo – pastel & gouache*, Paris 2009 [nlb].
- Sadzewicz M., *W piątek po południu marche funebre*, „Stolica” 1971, nr 39.
- Tak było. Niedemokratyczne wspomnienia Eustachego Sapiehy*, Warszawa 1999.

Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946, Wybór i oprac. T. Cariewskaja, A. Chmielarz, A. Paczkowski, E. Rosowska, S. Rudnicki, Warszawa 1998.

Towarzystwo Przyjaciół Muzeum im. Emeryka Hutten–Czapskiego, *Józef Czapski – album rodzinny*, <http://www.czapscy.org.pl/czapskialbum.php> [dostęp: 10.03.2015].

Zawodny J. K., *Katyń*, Paris 1989.

Zielińska T., *Poczet polskich rodów arystokratycznych*, Warszawa 1997.

<http://genealogia.grocholski.pl/gd/osoba.php?id=002997>, [dostęp: 13.03.2015].

<http://www.radziwill.com/genealogy.htm> [dostęp: 13.03.2015].

<http://www.sejm-wielki.pl/b/psb.25326.5> [dostęp: 13.03.2015].